

GAZÂLÎ'DE HABERÎ SIFAT VE TE'VİL METODOLOJİSİ

Osman ORAL*

Öz

Gazâlî'nin (ö.505/1111) çözüm aradığı konulardan biri haberî sıfat ve te'vil problemidir. Allah'ın eli, yüzü ve parmağı gibi âyet ve hadislerde geçen ilahî niteliklere haberî sıfatlar denilir. Bunlara yönelik değişik açıklamalar olmuştur. "Tevakkuf" ve "Tefviz" yöntemi de denilen ilk dönem Selef âlimlerine göre bu müteşâbih sıfatlar te'vil edilmemelidir. Bu sıfatların anlaşılması, yanlışlık ve aşırılıklardan kaçınmak açısından gereklidir. Birçok problemlere sebep olan bu lafızları çözüme kavuşturmak için İslam âlimleri te'vil metoduna başvurmuşlardır. Gazâlî, tevil konusunda olmazsa olmaz birtakım metodlar ortaya koymuş, hangi metinlerin te'vil edilebileceği, te'vilin nasıl yapılacağı, kimlerin te'vil yapabileceği ile ilgili bir metodoloji sunmuştur. Ayrıca te'vil ve tekfirden aşırılığa son vermek ve nasslar çerçevesindeki belli esaslar dâhilinde kayıtlamak için çalışmalar yapmıştır. Bu makâlede haberî sıfat sorunu ve Gazâlî'nin te'vil metodolojisi incelenip değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazâli, Haberî Sıfat, Te'vil, Müteşâbih.

* Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilimdalı Emekli Öğretim Üyesi, osman-oral@hotmail.com.
ORCID: 0000-0002-6403-5144

The Informed Devine Attribute and Interpretation Methodology in Ghazali

Abstract

Al-Ghazali (d. 505/1111) one of the issues he is looking for solutions to is the news adjective and ta'wil (interpreting according to one's own opinion) problem. The divine qualities mentioned in the verses and hadiths, such as the hand, face and finger of Allah, are referred to as known adjectives. There have been different explanations for these. According to Salaf scholars of the first period called "Tawaquf" and "Tafviz" method, these attributes should not be interpreted. Understanding these adjectives is necessary in terms of avoiding inaccuracy and excesses. The Islamic scholars have applied the ta'wil method to solve these problems. Ghazali has put indispensable methods about ta'wil has introduced a methodology on which texts can be interpreted, how to make the interpretations, who can make them. Also he has made studies in order to end the extremism in ta'wil and takfir and to record certain principles within the framework of the nass (the words or proofs that are not likely to be interpreted). In this article, the adjective problem and the ta'wil methodology of Ghazali are examined and evaluated.

Keywords: Al-Ghazali, Informed Devine Attribute, Interpretation/ta'wil, Mutashabih

1. Giriş

İslâm literâtüründe Allah'ı tanımanın yollarından olan ilâhî isim ve sıfatlar bazılarınca "zâtî, subûtî, fiilî, selbî/tenzihî ve haberî" gibi kısımlara ayrılarak incelenir. Tanrının tanınmasını sağlayan bu nitelikler onun zâtına nisbet edilen mâna ve mefhumlar olduğu dile getirilir (Fârâbî, 1931, 125; Gazâlî, 2004a, 185, 187, 201-4; Neseî, 2003, 1: 306, 372, 492; İzmirli, 1341, 1: 3). Haberî sıfatlar, nasslarda geçen Allah'ın yaratılmış varlıklara benzerliğini çağrıştıran; ayn, yed, vech, ayn, arş, istivâ, nüzûl ve sûret gibi Tanrı'ya nisbet edilen kavramlardır. Müteşâbihlerden sayılan ve İslâm'ın ilk döneminden itibaren pek çok problemlere sebep olan bu lafızların anlamlarını yaratıcıya nisbetle Müşebbihe (Tanrı'yı varlıklara benzetme/teşbih)

ve Mücessime (Tanrı’yı cisimleştirme/tecsim) anlayışları zuhûr etmiş, “haberî sıfatlar” denilen bu kelimeler İslâm inanç tarihinde birçok problem oluşturmuştur. İlk dönemlerde kullanılmayan haberî sıfat kelimesi sonraki dönemlere âit olmalıdır (Yurdağür, 1983, 251). Bunlar zâhirî mânası ile anlaşıldığında Allah’ı varlıklara benzetilmesine zemin hazırladığından İslâmın *tevhid* ve *tenzih* ilkesi temelinde te’vile gereksinim duyulur (Altıntaş, 2003, 217, 225). Müteşâbihleri Allah’ın zâtına uygun te’vilin, bu haberî sıfatların keyfiyetinin bilinemeyeceğini söylemekten daha mantıklı, yararlı ve İslâm’ın tevhid ilkesine daha uygun düştüğü söylenilebilir (Mâtürîdî, 2005b, 17; Cüveynî, 2010, 51-3; Gazâlî, el-2006, 1: 156-7). İlk devir İslâm âlimlerinin haberî sıfatlar hakkında kanaati, “*et-tefvîz maa’t-tenzîh*” yani Allah’ı şânına uygun olmayacak vasıflardan tenzih etmekle beraber, kendine sıfat olarak zikretmiş olduğu vasıfların hakikatini te’vile girişmemektir. “Tefvîz”, “bilâkeyf” veya “tevakkuf” metodu da denilen bu görüştekilere göre bunlara iman edip te’vîl etmemek esastır (Ebû Hanife, 1981, 51-55; Cüveynî, 1969, 316; Neseî, 2010, 46). Müteahhirûn denilen sonraki dönem âlimlerin genel anlayışları ise “*te’vil maa’t-tenzîh*” yani Allah’ı noksanlıklardan tenzih etmekle beraber sıfatları, O’nun yüceliğine uygun bir şekilde te’vil etmektir (Cüveynî, 1969, 316; Neseî, 2010, 46; Ebû Ya’la, 1407, 49; Wittingham, 2007, 4-5). İslâmî düşüncede müteşâbih haberî sıfatların te’vilinde iki çeşit bakış açısı özetlenebilir;

1- Haberî sıfatı te’vilsiz kabul; *Selefiyye, Haşviyye, İlk dönem Ehl-i Sünnet*.

2- Haberî sıfatı te’vil; *Mu’tezile, Felâsife, sonraki devir Eş’arilik ve Mâtürîdîlik* (Topaloğlu & Çelebi, 2010, 319). “*Selefin yani ilk dönem âlimlerin yöntemi selametli, halef yani sonraki dönem âlimlerin te’vil metod ve yöntemi ise daha kullanışlı ve sağlamdır*” denilir (Sâbûnî, 2005, 25; Oral, 2017a, 12).

Mücessime ve Haşviyye türü anlayışların te'vile karşı oluşunun müteşâbihlerin vazediliş hikmetine ters olduğu onların te'vilin gerekliliğini söyleyen Türk âlimi Mâtürîdî (ö.333/944), insan olarak elde edilen bilgilerin görülür ve duyulur âleme göre olduğunu ilâhî sıfatlarda ise insanî mahiyetlerin söz konusu olmadığını vurgular (Mâtürîdî, 2005a, 146). Sünnî geleneğin diğer bir önemli âlimi İmam Eş'arî (ö.324/935) ise haberî sıfatların te'vil edilmesine karşıdır. Daha sonra gelen Cüveynî (ö.478/1085), Gazâlî (ö.505/1111) ve Râzî (ö.606/1210) gibi Eş'arî ekole mensup âlimler ise Allah'ın zâtına lâayık teşbih ve teccime düşülmemesi için müteşâbih haberî sıfatların te'vili kanaatindedirler (Eş'arî, 2008, 51; Cüveynî, 2010, 52; Râzî, 2013, 216). Gazâlî müteşâbih haberî sıfatların te'vilinde hocası Cüveynî'den de daha ileriye giderek te'vil ile ilgili yaptığı müstakil çalışmalarında konuyu inceler, belirli kaideler temelinde te'vilin gerekliliğini savunur, kendinden sonra Râzî gibi âlimlere te'vilin yolunu da açar (Gazâlî, 1984, 14-5; 2004a, 73-6, 87-95, 2013, 326; Griffel, 2015, 177; Oral, 2017b, 200).

Bu çalışmanın gâyesi, akıl ve vahiy bütünlüğünü sağlamada, inanç sorunlarının çözümünde büyük katkıları olması yönüyle Gazâlî'nin müteşâbih haberî sıfatlarda te'vil metodolojisini deskriptif bir yöntemle incelemektir. Onun seçilmesinin sebebi; müteşâbihlerin te'vilini müstakil eserlerde detaylıca incelemesi, haberî sıfat ve müteşâbihlerin te'villerinden kaynaklanan tekfir sorununun çözümünde Ehl-i Sünnet kelâmında ilk defa metodolojik çözümler sunmasındandır (İbn Hallikân, 1970, 4: 250; Oral, 2017b, 12). İslâm düşünce tarihinde önemli bir konu olan te'vil, Gazâlî'nin kafa yorduğu ve çözüm aradığı konulardan biridir. O, haberî sıfat ve müteşâbihlerin te'vili konusunda olmazsa olmaz bir takım yöntem ve metodlar ortaya koymuş, hangi metinlerin te'vil edilebileceği, nasıl yapılacağı, kimlerin te'vil yapabileceği ile ilgili bir metodoloji sunmuştur (Okumuş, 2017, 269). Elli üç senelik ömrüne önemli eserler sığdıran felsefe, mantık, kelâm, fıkıh, tasavvuf ve ahlâk gibi farklı ilimlerde de donanım ve yeterliliğe sahip Gazâlî, çok yönlü bir

âlim olduğu tarihî bir realitedir (Watt, 1989, 93-95; Çubukçu, 1970, 13-15; Wittingham, 2007, 4-5). Bu çalışmada Gazâlî’nin müteşâbih haberî sıfatlarda te’vil metodolojisi; “*Allah’ın isimleri ve sıfatları*”, “*Gazâlî’de te’vil metodolojisi*” ve “*Haberî sıfatların te’vilinde bazı örnekler*” üst başlıkları ile incelenmekte ve değerlendirilmektedir.

2. Allah’ın İsimleri ve Sıfatları

Îlâhî isimler ve sıfatlar, aşkın varlık Allah’ın bilinmesi ve tanınmasını sağlayan niteliklerdir. İslâmî literâtürde Allah kelimesi dışında O’nun zâtına nisbet edilen diğer isimler ile O’nun yaratıklara benzeyip benzemediği (isim-müsemmâ) problemi tartışılır. Cehmiyye, Mu’tezile ve Şîf âlimleri ismin müsemmâdan ayrı şey olduğunu söylerken, Ehl-i Sünnet âlimleri bu ikisinin aynı olduğu kanaatini benimserler (Cürçânî, 2015, 3: 360; Çelebi, 1998, 103). Mu’tezile’yi böyle düşünmeye sevkeden, isimle müsemmânın aynı olması halinde Allah’a eş ve ortak koşmak anlamına “teaddüd-i kudemâ” yani kadîm varlığın çoğalma endişesidir (Abdülcebâr, 2013, 1: 468-469). Gazâlî’ye göre isim, mânaya delâlet eden lafız, müsemmânın alâmeti ve onu bildiren şeydir. İsimlerin çok olması da müsemmânın yani isim sahibi varlığın şanı ve şerefine delâlet eder. Her şeyin bir ismi var ama ismin kendisi, müsemmânın kendisi değildir. İsmi hareketleri ve diğer halleri, müsemmânın hallerini gösterirler. Belli mânalar taşıyan köklerden türemiş Allah’ın en güzel isimlerinin her biri, O’nun sıfatlarından birine delâlet eder. Gazâlî, Allah’ın sıfatları da O’nun isimlerinden alınır, kul Allah’ın isim ve sıfatlarını tanıyıp içselleştirdikçe onunla ahlâklanmaya, gönlünü tezkiyeye ve Rabbine yakınlaşmaya çalışır, der (Gazâlî, 2005a, 17, 45).

Gazâlî’de Allah’ın yedi tane zatî ve kadîm sıfatları vardır. Bu aslında Eş’arî ekolün geleneksel görüşüdür. Bu sıfatlardan türetilen isimleri de kadîmdirler. Buna göre Allah ezelden beri Hayy, Kadîr, Alîm, Basîr, Mürid, Semî ve Kelâm’dır. Zâtî sıfatlardan başka fiilî

sıfatlar da vardır. Bunlar; rızık vermek, hidayet etmek, korumak, mükafatlandırmak, cezalandırmak ve öldürmek gibi fiilî durumlara işaret ederler (Gazâlî, 2004a, 185). Gazâlî, dini metinlerde geçen Allah'ın eli, inmesi, yüzü, gelmesi ve gitmesi gibi fiilleri, teşbih ve tescim türü tasavvurlardan uzak dil kullanımlarına bağlı kalarak ama Allah'ın zâtına yaraşır şekilde te'vil yoluna gider. Gazâlî'de mecazî ifadeler idrâk için akıllara yaklaştırılır. Sözelimi "Hacerü'l-Esved, Allah'ın arzdeki sağ elidir" (Heysemî, 1407, 3: 242) rivâyetindeki sağ el, ziyaret esnasında tokalaşma, sevinç ve memnuniyet için el sıkışma ve saygı ifadesi olarak el öpme âdet olduğundan Kâbe'de bulunan Hacerü'l-Esved'i öpme, ona dokunma veya uzaktan ona el işareti yapma, Allah ile tokalaşmanın ve O'nun elini öpmenin yerine kullanılır. Kâbe'yi ziyaret etmenin ve Hacerü'l-Esved'i öpmenin büyük olan manevî sevap ve şerefının hayâl ve tasavvurda canlandırmak için bazı temsil ve benzetmeler yapılmıştır (Gazâlî, 1992, 162-164; 2004a, 85-86).

3. Gazâlî'de Te'vil Metodolojisi

3.1. Durak Problemi

Kur'ân'daki âyetlerin muhkem ve müteşâbih olarak ikiye ayrıldığını, "müteşâbihlerin gerçek te'vilini Allah bilir ve ilimde rusûh sahipleri de bilir, 'O'na inandık, hepsi Rabbimiz katındandır' derler" (Al-i İmrân 3/7) ifadesi hakkında Gazâlî, kıyametin kopma zamanı gibi sadece Allah'ın bileceği müteşâbihler için "bunun te'vilini sadece Allah bilir" kısmında durmak uygun, eğer kastedilen kıyametin kopma zamanı değilse "Allah ve dinde rusûh sahibi olanlar bilir" şeklinde okunması daha doğrudur, der. Bu konuda te'vili reddeden Hanbelî-Selefi ekolünü de eleştirir (Gazâlî, 1984, 103; 2006, 1: 156-157). Hz. Peygamber'in İbn Abbas (ö.68/687) için "*Allahım! İbn Abbas'a Kitab'ın te'vilini öğret*" (Buhari, 1981, "Fedailu's-Sahabe" 24) diye duâ etmesi te'vilin câizliğinin delillerinden sayılabilir. Gazâlî, te'vilden uzak duran Eş'arî'nin bile amellerin tartılmasını te'vil

yaptığını, Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) de "Mü'minin kalbi, Rahmân'ın iki parmağı arasındadır" (Tirmizî, 1981, "Daavat" 89) gibi müteşâbih rivâyetleri te'ville açıkladığını belirtir (Gazâlî, 1992, 157-158, 162; 2004a, 85-86). Gazâlî'nin verdiği bu örneklerle muhtemelen âyetin "Oysa onun gerçek te'vilini ancak Allah ile dinde rusûh sahibi yani derin bilgi sahibi olanlar da bilir" şeklinde okunmasının daha doğru olduğu tezini ispata yönelik olmalıdır.

3.2. Avam-Ârif Ayırımı

Te'vil bakımından insanları *avam* ve *ârif* diye ikiye ayıran Gazâlî'nin avam ile kastedtiği ma'rifetullah/Allah'ı, ilâhî fiilleri, hikmetleri idrâk denizinde yüzmesini bilmeyen yani te'vil hakkında yeterli bilgi ve donanıma sahip olmayanlardır. Ârif ise ilim ve irfan sahibi, ilmi içselleştirerek yaşayan basiret ehli, müteşâbih lafızlar hakkında geniş bilgi sahibi, müteşâbih lafızla ilgili konuyu etraflıca araştıran, uzman, rusûh sahibi nazar ve basiret ehlidir. Gazâlî'de hakikatı arayan ârif, marifetullah yolunda ömrünü harcayan, dünya, mal, mevki ve nefsi isteklerine gem vurup tezkiye eden, ilimde ve amelde ihlâslı, tâatli ve günahları terkde takvâ ilkesini gözeterek eylem yapan, Allah rızâsından başka her şeyi masıvayı kalbinden çıkararak, Allah'ın muhabbeti yanında dünyâyı, âhireti ve firdevsi bile bir tarafa atabilen marifet denizinde dalgıç gibi hakikatı arayan edib, nahivci, muhaddis, müfessir, fakih, kelâmcı kişidir. Kalplerini Allah'ın kendi zikriyle nurlandırdığı, dillerini kendi şükrüyle konuştuğu, vücut ve organlarını kendi hizmet ve ibadetiyle mamur ve zinde hale getirdiği kimseler olan âriflerin hayatında hiç bozulmayan, değişmeyen ve birbirini dengeleyen üç prensip; ilmin meyvesi korku, kuvvetli imânın meyvesi ümit ve marifetin meyvesi sevgidir (Gazâlî, 1984, 41; 2004c, 53-4; 2005b, 9). Âyette yalnız rusûh sahibi âlimlerin müteşâbihleri bilebileceği belirtilir (Âl-i İmrân 3/7). Rusûh sahibi; herhangi bir konuyu müzakere edip araştırmak ve incelemekle etraflıca, sağlam deliller ışığında bilgi sahibi olan zayıf ihtimalleri bırakıp güçlü bilgi elde edenlerdir (Mâtürîdî, 2005b, 2: 247; Râzî,

1981, 7: 166).

Gazâlî'de avamın denizi ile ârifin denizi farklıdır. Su denizi avamın, marifetullah denizi de ârifindir. Bu deniz su denizinden daha derin ve onda bulunanlar diğerine göre daha tehlikelidir. Su denizinde boğulan fâni hayatını, marifetullah denizinde boğulan ise ebedî hayatını kaybeder. Avam, müteşâbihleri duyduğunda *takdis, tasdik, aczini itiraf, sükût, imsak, keff ve marifet ehline teslim* gibi yedi aşamalı tavır sergilemelidir (Gazâlî, 1984, 12, 35; 2005, 9; Okumuş, 2017, 285, 290). Gazâlî, yüzmeye bilmeyenin denize girmesi, derinlere dalması tehlikeli ise avamın da müteşâbihleri te'vile kalkışması o kadar hatta ondan da tehlikeli olduğunu söyler. Kimilerinin denize ancak sahilden baktığını ve dalgaların görüntüsünden bile korkabileceğini, bazılarının da ancak ayaklarını denize sokabileceğini, kimilerinin de sadece boy hizası kadar bir derinlikte yüzebileceğini belirtir. Bazıları derin sularda kulaç atabilir, çok derin sularda yüzebilirken derin sulara dalıp dipteki değerli taşları bulup çıkaramazlar. Gazâlî, denizin en derin, en tehlikeli yerlerine dalanlar bütün cevherleri bulup çıkarmayı başarabilirler, der (Gazâlî, 1984, 34-35).

Müteşâbihlerin remizler olduğu iddiasıyla sözgelimi namaz, imama ve yardımcılara itaat etmek, oruç, imamın sırlarını korumak, zekât, mezhep mensuplarına ilim dağıtmak, hacc, imamı ziyaret etmek gibi Batınîlerin yaptığı kuralsız, aşırı te'villerin fikir ve toplumsal hayatta yaptığı tahribatı gören muhtemelen bu endişeyle ağır şartlar süren Gazâlî'nin te'vil yapabileceklerde aradığı bu nitelikler eleştirilebilir. O, bir yönden belki haksız da değildir. Herhangi bir mantikî ölçü ve kuralı bulunmayan, genellikle İslâm'ın itikadî esaslarını iptal veya şüphe sokma vesilesi olarak kullanılan te'villere dayanan batınî anlayışların insanları Kur'ân ve sünnetten uzaklaştırıp, âyet ve hadislerde geçenleri sınır ve kural tanımaksızın te'vile başvurmaları onu bu görüşlere itmiş olabilir. Delillerin şer'i hükümlere delâlet yönlerini, hükümlerin delillerden nasıl iktibas

edileceğini, kıyas, ichtihad gibi konuların şartlarını, özelliklerini, lafız-mâna ilişkisini, hükümlerin delillerden nasıl çıkarılacağına bilinmesi olan usûl ilmine yani metodoloji, yöntem bilime vâkıf olmayanın yapacağı te'villerin hem dînî hem de psikososyal tehlikelerini dile getiren Gazâlî'de te'vilsizlik teşbih tecsim türü tasavvurlara yol açtığı gibi aşırı te'vil de lafız-anlam ilişkisini bozar, dinin temelini de yıkar (Gazâlî, 1964, 55; 2015, 50; 2013, 138).

Gazâlî, konunun uzmanı olmayanların mümkün merteye müteşâbihlere dalmaktan kaçınmasını isterken, ilim ehlinin de müteşâbih lafızlara mâna verebilmek için kat'i burhan ile zâhirlerini terketmelerini, lafza hatalı delillerle mâna verenleri tekfir etmemeleri gerektiğini söyler. Burhan/aklî delil için ittifak ettikleri bir kanunu/ölçüsü olmaları gerekir ki herkesin kabul edebileceği Kur'ân'ın ölçüleri de teadülü ekber, teadülü evsat, teadülü asgar, teanüd ve telâzum olmak üzere beş tanedir. Mizân-ı teadül; adalet-müsavât ölçüsü de denilen yüklemli iktirânî kıyastır. Mizân-ı telazüm; klasik mantık ilminde bitişik şartlı kıyasa karşılık gelir. Bu kıyas şeklinin öncüllerinden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli önermeden oluşur. Bu ölçüleri öğrenip iyice anlayan ilim yani nazar ehli, müteşâbihlerin te'vilinde yanılacak noktaları kolayca tesbit edip hatalara düşmekten de kurtulabilirler (Gazâlî, 2016, 56; 1992, 166-167). Gazâlî'nin te'vil yapacak kişi de belli bir yeterlilik, donanım ve liyakat istemesi tekfire yönelmeyi ve te'vilde aşırılıkları önlemeye yönelik olmalıdır.

3.4. Te'vilde Nakil ve Akıl

İslâmî literâtürde haberî sıfatlardaki müteşâbih lafızların te'vilinde akle ve nakle önem verip vermemeye göre farklı anlayışların olduğunu belirten Gazâlî, haber niteliği olan müteşâbihatın te'vilinde akıl-nakil dengesinin kurulmasını önerir (Gazâlî, 2004a, 184). Bu konuda aklı, nakli, hem aklı hem nakli öne alanlar olmak üzere temelde üç yaklaşımın olduğunu söyler.

Sonuncuyu da kendi içinde üç gruba ayırır. *Birincisi*; akli ön plana çıkarıp nakli aklın arkasına alanlar. *İkincisi*; nakli ön plana çıkarıp akli nakle göre şekillendirip geriye bırakanlar. *Üçüncüsü*; Akıl ve nakil arasında bir denge kurmaya, her ikisini birleştirme (cem) ve uzlaştırmaya (telfik) gayret edenlerdir. Gazâlî bu sonuncu yaklaşımın daha isabetli kendisinin de bu tutumu tercih ettiğini, bunun akıl-nakil arasında bir uyum ve bağdaşmayı esas aldığını da ifade eder. Bunlar takdir edilebilecek sağlam bir metot dosdoğru bir yol izleyenler, yüce bir iş ve meşakkatli yola girenlerdir. Gazâlî, hikmeti, hakikatı bulmaya en çok yaklaşanlar ilimde rusûh sahibi diye nitelenen âriflerin bu grubun içinde olduğu kanaatindedir (Gazâlî, 1992, 162-164; 2004a, 85-86; 2015, 138-139).

Akıl ile nakli uzlaştırmak problemlerin çözümü olabileceğini vurgulayan Gazâlî, konuyu açıklamak için akıl ile vahyi müşahhas benzetmelerle anlatır. Akıl göz, vahiy ise ışıklarıyla çevreyi aydınlatan güneş gibidir. Doğru ve sağlıklı görme için sağlam bir gözün yanında güneş ışığının da olması gerekir. Kur'ân'ın ışığıyla yetinip akıldan uzaklaşan, gözlerini yumarak çevreyi görmeye çalışan kör gibidir. Akıl ile vahyi cemedanlar iki nurdan da faydalanarak hidayeti ve hakikatı bulabilirler. Bunların herhangi birinden uzaklaşanlar aklını kullanmayanlar hüsrânda kalırlar. Selefi gruplardan çıktığı söylenen Haşviyye'nin yaptığı gibi akli dışlayarak dinin zâhirine uymanın akıl ve basiret zaafından, filozofların ve bazı aşırı Mu'tezile'nin yaptığı gibi akli tek ölçü zannederek dini nass ve haberleri red veya kuralsızca te'vil etmeye kalkışmanın kalp ve niyet bozukluğundan ileri geldiğidir. Gazâlî'ye göre bu iki yöneliştten biri ifrat, diğeri de tefrit olduğundan aşırılığa yol açar. Akıl göz vahiy de güneş gibidir. Bunlar birbirlerini kuvvetlendirip tamamlayan iki nurdurlar. Birlikte düşünmek, tıpkı iki gözle görmek gibi olur. Bu nurlardan biriyle akıl yürütmek, düşünmek tıpkı tek gözle görmeye çalışan veya şaşkınlıkla görenin iki gözle gören gibi net ve berrak gördüğünü iddia etmeye benzer. Gazâlî'de akıl ve vahiy nurlarından birisiyle gerçeklerin, hikmetlerin bulunacağını, iyi bir şekilde

bilineceğini düşünmek bile yanlıştır (Gazâlî, 2004a, 11-12).

3.5. Dilin Kullanımı

Gazâlî'de te'vil, lafızların anlaşılabilmesi için dilin kullanımını yani dilin nahiv, belagat yapısı, lafız ve mâna ilişkisinin bilinerek kullanılmasıdır. Dil bakımından lafızlar da zâhir ve mücmel olarak ayrılır. Zâhir, anlamı zihinde canlanan ilk mâna veya ilk görüşte anlaşılan şeydir. Mânasında bir karar verilemeyen de mücmeldir. Bu lafız, niteliği hakkında tereddüt edilen kapalı yani müphemdir. Mânalar bakımından lafızlar; 1-Müşterek/eşadlı, 2-Müşekkek/dereceli anlamdaş, 3-Mütevâtî/eşit anlamlı, 4-Müterâdif/eş anlamlı, 5-Mütezâyil/ayrı nisbetli ve 6-Müteşâbih lafızlar olmak üzere ayrılırlar. Müteşâbih lafızlar her iki anlama da delâlet ederler (Gazâlî, 2013a, 64). Te'vilde genel çerçeve bakımından muhkem âyetler zâhirî anlamıyla önemli bir temel dayanaktır diyen Gazâlî, Arapça'da lafızların hakikî ve mecazî şeklinde iki türlü anlamları olduğunu kelimedede te'vil, bir delilin desteklediği muhtemel delildir. Her te'vil, lafzı hakikat anlamından mecazî mânaya döndürmektir. Bu ihtimal yakın da olabilir bazen uzak da olabilir. Bu ihtimal yakın ise yeterli delille te'vil yapılır. Eğer bu ihtimal uzak ise, bu uzaklığını telafi edecek başka bir delile ihtiyaç duyulur ki; bu uzak ihtimali almak daha ağır basabilsin. İşte buna zann-ı galip denilir. Bu delil bazı durumlara göre karine, bazan de kıyas, bazı durumlarda da kendisinden daha kuvvetli başka bir görünen bir delil olabilir. Gazâlî'de te'vil, zihin, kavram ve ifadeler bağlamında beş duyuyla ilgili algıları içerdiğinden metafizik alana âit konuların anlaşılabilmesi için teşbihi, mecazî ifadeler yardımıyla insanın tasavvur ve algılama alanına çekilmesidir. Dolayısıyla bu tür lafızların aklî delille te'vili gerekir. Âhiret halleriyle ilgili hususlar Allah'ın kudreti bakımından muhâl olmadığından onu lafzın zâhirine göre açıklamak, anlama göre mânalandırmak lazımdır (Gazâlî, 1981, 201; 2004a, 77; 2006, 2: 35).

3.6. Te'vilde Varlık Mertebeleri

Müteşâbihlerin te'vilinde bu temel ilkeyi yani akıl ve nakil arasında bir denge kurmaya çalışma, her ikisini birleştirme (cem) ve uzlaştırmaya (telfik) gayret etmeyi metodik olarak ortaya koyduktan sonra Gazâlî, bildirilen müteşâbih lafızlarda beş varlık türü olduğunu; bu varlık türleri esas alınması durumunda lafızların te'vilinin yapılmasının daha iyi, isabetli ve tutarlı olacağını belirtir (Gazâlî, 1992, 157; Okumuş, 2017, 293). Gazâlî'nin metodolojisinde te'vilde varlık mertebeleri özetle şunlardır;

Zâtî Varlık/el-Vücûdu'z-Zâtî: Akıl ve duyulardan bağımsız bir şekilde dış dünyada gerçekliğe sahip yani sabit, hakiki varlıktır. Herkes tarafından algılandığı için te'vile ihtiyaç olmaz. Gazâlî, zâtî varlık türü için, âyetlerdeki “arş” (Tâhâ 20/5), “kürsî” (Bakara 2/255) ve “yedi kat göğü” (Talak 65/12) örnek gösterir. Kur'an'da geçen duyularla ve akılla ister idrâk edilsin veya edilmesin bunların gerçekte var oldukları kabul edilir. Bu ifadeler zâhiri üzere sabit olduğundan te'vil edilmemeleri gerekir.

Hissî Varlık/el-Vücûdu'l-Hissî: Uyuyan veya hasta olan bir kişinin uyanırken gördüğü hayalî varlıklar gibi sadece hissen var olan duyu organına mahsus varlık türüdür. Hayalî varlığın dış dünyada bir gerçekliği bulunmadığından duyu organları bunları dış dünyada varmış gibi algılayabilir. Bu varlık türüne Gazâlî'nin verdiği misâl Hz. Peygamber'in “*cennet bana şu duvarın yüzeyinde gösterildi*” (Buharî, 1981, “Salat” 40; Müslim, 1981, “Kusuf” 3) şeklindeki ifadesidir. Cisimlerin birbirinin içine giremeyeceğine (tedâhul) ve büyük bir cismin küçük bir cismin içine sığamayacağına akıl yürütmeye ulaşanlar bu rivâyeti şöyle te'vil ederler: Cennetin kendisi duvara nakledilmiş değil, ancak onun sureti sanki gözle görülüyormuş gibi duvarda canlandırılır. Gazâlî'de küçük bir aynada koskoca gökyüzünün görülebilmesi gibi büyük bir nesnenin küçük bir nesnede görülmesi imkânsız değildir (Gazâlî, 1992, 156). Gazâlî'nin

hissi varlık türüne verdiği diğer bir örnek Hz. Peygamber'in "*Kıyamet gününde ölüm, güzel bir koç şeklinde getirilir ve cennetle cehennem arasında boğazlanır*" (Müslim, 1981, "Cennet" 40) ifadesidir. Gazâlî ölümün bir araz olduğunu ve cisme dönüştürülemeyeceğini bilenlerin bu haberî te'vil etmesi gerektiğini belirtir. Buna göre kıyamette insanlar bu koçu görecekler ve onun ölüm olduğuna inanacaklar, bu durumda aslında boğazlanan koç değil kendisinden ümit kesilen şey yani ölümdür. Kendi anlayışı ve kabiliyetine göre te'vil konusunda aklî burhanı getiremeyenler, muhtemeldir ki ölümün zâtında, kendisinin koça dönüşeceğini ve boğazlanacağına inanırlar (Gazâlî, 1992, 157).

Hayâlî Varlık/el-Vücûdu'l-Hayâlî: Gazâlî'de duyularla algılanan varlıkların, duyuların yokluğunda zihinde kalan suretleri yani imajlarıdır. İnsan zihninde bir fil veya at sureti canlandırabilir. An itibarıyla bunların zihnin dışında bir gerçeklikleri yoktur. Gazâlî buna Hz. Peygamberin: "*Ben Yunus b. Mettâ'yı üzerinde katvan işi bir aba olduğu halde telbiye edip dağlar da ona cevap veriyorken ve Allah da ona 'Lebheyk Ey Yunus!' derken görüyor gibiyim*" (Müslim, 1981, "İman" 268) ifadesini örnek verir. O, Hz. Peygamber'in hayalinde canlandırdığı bir olayı suret ve tasvirle anlattığı kanaatindedir. Bunu söylerken tam o anda böyle bir olay yok, Hz. Peygamber de gerçek anlamda bunu görmemişti, der. "Görüyor gibiyim" ifadesi de zaten bunu teyit eder. Maksat, örnek yoluyla anlaşılmasını sağlamak olup bu sûretin kendisi değildir. Gazâlî'de hayâl mahallinde temessül edilen her şeyin görme mahallinde temessül etmesi de tasavvur edilir ve bu hâl de müşâhede yani görme olur. Örneğin gözler kapalı haldeyken hariçte mevcut olmadığı halde sanki onları görüyormuşçasına "fil" ve "at" sûretini hayâlinde oluşturabilir.

Aklî Varlık/el-Vücûdu'l-Aklî: Bu varlık türü bir şeyin ruhu, hakikati ve anlamı olmasıdır. Aklî varlığın te'viliyle ilgili Gazâlî'nin verdiği örnek "*günahlarının cezasını çekip de cehennemden çıkan kimselere bu dünyanın on katı büyüklüğünde cennetten bir yer verilir*"

(Müslim, 1981, “İman” 83) rivâyetidir. Zâhirînden anlaşılan şey cennette verilecek yerin en, boy ve yüzölçümü bakımından dünyadan on kat daha büyük olmasıdır. Bu ise duysal ve hayalî bir farktır. Ancak cennetin gökte olduğunu bildiren hadisleri bilenler, bu rivâyetlere göre göğün dünyaya dâhil olduğunu, dünyanın on katı bir büyüklüğün dünyanın bir parçasına sığamayacağını düşünüp hayrete düşebilirler. Bu sorunu ancak te’vil yapmayı bilenler ortadan kaldıracaktır. O da burada kastedilen “on kat”ın manevî ve aklî olduğu şeklinde yapılacak bir te’vildir. Yani maddî ruhudur, mânası da his ve tahayyül yoluyla idrâk edilen alanı değil, aklen idrâk edilen alanıdır. Biri “mücevher” ile “atı” kıyaslayarak “bu mücevher bu atın on katıdır” diyebilir. Kastedilen boyut itibariyle bir kıyaslama değil değer itibariyle bir kıyaslamadır. Hadiste de burada yapılan değer bazlı kıyaslamaların bir benzeri yapılmış, mü’minlerin cehennemde günahlarını çektikten sonra dünyadan daha değerli bir cennet bahçesine yerleştirileceğini anlatmak istenmiştir. Gazâlî’nin aklî varlık ile ilgili verdiği ikinci örnek haberlerde gelen Hz. Âdem’in çamurunu Allah’ın kırk gün boyunca elleriyle yoğurduğu rivâyetidir (Taberî, 1984, 3: 224-225). Burada zâhirînden Allah’ın eli olduğu algılanabilir. Gazâlî’de “el” kelimesinin Allah hakkında sûreti değil, ruhu ve mânası alınır, el; bir şeyi tutma ve kavrama gücü olur (Gazâlî, 1992, 157).

Şibhî Varlık/el-Vücûdu’ş-Şibhî: Gazâlî’de bu varlık türünün sûreti ve hakikatı yoktur. Histe, hayalde ve akılda da bulunmaz. Fakat var olan başka bir varlığa bir özelliği itibariyle benzediğinden şibhî yani varlığa benzeyen varlık adını almıştır. Örneğin âyetlerde Allah için kullanılan şevk, gadâb, sevinç ve sabır gibi kelimelerdir. İslâmî mezhep ve fırkalarından te’vil yapmak zorunda olmayan hiçbir anlayış yoktur diyen Gazâlî’nin naklettiğine göre Eş’arî bile amellerin tartılmasını te’ville “*amellerin yazıldığı sayfalar tartılır ve Allah onlarda amellerin dereceleri miktarınca ağırlıklar yaratır*” demiş ve bu te’vil şekli, meseleyi uzak bir yorum olan şibhî varlığa götürmüştür (Gazâlî, 1992, 157).

Gazâlî'ye göre nasstan veya lafızdan ilk anlaşılan mâna zâtî varlıktır. Bu mâna sabit olduğunda diğer mânaların hepsini içerir. Zâtî varlığın anlaşılması imkânsız olduğunda hissi varlık anlaşılır. O mâna sabit olduğunda kendinden sonrakileri içine alır. Hissî varlığın subûtu da mümkün olmadığında hayâlî veya aklî varlık üzerinde durulur. Onlar da mümkün olmadığı takdirde şibhî-mecâzî varlık mânası alınmalıdır. Bir varlık derecesinden ötekine geçmek için ihtiyaç duyulan delil konusunda da ihtilaf söz konusu olabilir. Gazâlî, bir mezhep diğer mezheplerin te'vile gerekçe delilleri kabul etmeyebilir, bunların aynı şekilde anlaşılması da mümkün değildir, der (Gazâlî, 1992, 157, 162). Gazâlî delil ve tartışmalarda bir metodoloji olmasını arzularken akademik objektif tavrı ve hoşgörü uslûbunu da önermektedir (Oral, 2019, 22).

3.7. Âyet ve Haberlerdeki Te'vil Şartları

Gazâlî, müteşâbihleri âyet ve haberlerde olmak üzere ikiye ayırır. Âyetlerdeki müteşâbihleri te'vil ile haberlerdeki müteşâbihleri te'vilin aynı olmadığını dile getirir. Kur'ân'ı te'vil yapacakların Arap dilini, dilin temel kurallarını, istiâre, mecâz ve darb-ı mesellerin dildeki kullanım biçimlerini incelikleriyle bilmesi gerektiğini savunur. Kur'ân dışındaki haberlerdeki müteşâbihlerin te'vildeki delillerin karışık olduğundan daha zor olduğunu beyan eden Gazâlî, onu da Arap dilini, darb-ı meselleri bilmenin ötesinde tarih kitaplarını, geçmiş asırların durumlarını, hadis kitaplarını ve hadisleri nakleden kimselerin hallerini ve sözlerini nakletmedeki maksatlarını iyice araştırıp inceleyenler idrâk edebilir, te'vil yapabilir, der (Gazâlî, 1992, 178). Gazâlî, âyetlerdeki müteşâbih ifadelerin te'vilinin haberlerdeki müteşâbih ifadelerden daha kolay olduğunu, âyetleri te'vil etmek için Arap dilini bu dilin temel kurallarını bütün incelikleriyle bilmesi gereğini söylerken, haberlerdeki müteşâbihlerin te'vili için de yukarıda şartlara ilaveten; "tarih kitaplarını, geçmiş asırların durumlarını, hadis kitaplarını, râvilerin hallerini ve sözlerini nakletmedeki maksatlarını iyice

araştırıp incelenmesi” gerekir demektedir. Gazâlî’ye göre te’vil de iki şekilde olur;

1-Te’vil edilen kelimeye mânanın Allah için subûtunun rütbe üstünlüğü gibi kesin olması.

2-Te’vil edilen kelimenin iki farklı mânaya gelmesi, birinin Allah hakkında subûtunun câiz olmaması nedeniyle diğersinin uygunluğunun ortaya çıkmasıdır. Eğer bir lafzın üç ayrı anlamı varsa ve bunlardan ikisi Allah hakkında câiz, diğeri bâtılsa Allah için uygun olan o iki anlamı teke düşürmek yalnız ihtimal ve zanla olur. Zân ve ihtimalle olan te’vil sonucu kesinlik ifade eden lafızlarla konuşulması da uygun değildir (Gazâlî, 1984, 50-51). Gazâlî, delilin (burhan) şartının tam olarak anlaşılması gerektiğini anlamaktan âciz kalılabileceğini delil kesin olduğunda te’vile ruhsat verilebileceğini, delil kesin olmadığında ise ancak akla yakın ve anlaşılır te’vile izin verilebileceğini söyler (Gazâlî, 1992, 178).

Gazâlî’nin te’vilde kaide, şart ve tavsiyelerde bulunması, te’vili yapacak kişi de ağır gelebilecek bazı şartları ileri sürmesi, Batınîlerin namaz, oruç, hac gibi dînî kavramların içini boşaltarak yapılan aşırı te’villerin toplumlarda meydana getirdiği muhtemelen psiko-sosyal infial endişesinden dolayıdır. Gazâlî’nin bir tespitine göre de bütün mezhepler, müteşâbihlerde lafzın zâhirî mânanın anlaşılmasının imkânsızlığı hakkında bir delil bulunmasına bağlı olduğunda te’vilin cevazına ittifak etmişlerdir. Yani te’vil yapmayan mezhep, fırka, anlayış ve gelenek neredeyse yok gibidir (Gazâlî, 1992, 165). O halde Gazâlî’nin düşünce sistemine göre te’vilde belli bir metodoloji, kanun ve mîzân olmalıdır ki olası hatalara düşülmesin.

3.8. Te'vil İçin Bazı Öneriler

3.8.1. Tenzîh Bilgisi

Ayrı ayrı yerlerde ve yerlerinde herhangi problem teşkil etmeyen birtakım müteşâbihleri Mücessime ve Müşebbihe anlayışına sahip kişilerin bir araya getirdiğini beyan eden Gazâlî, bu lafızların yerli yerinde dağınık ve teker teker söylendiklerine o kadar vehim ve tereddüt hâsıl olmayacağını belirtir. O'na göre âyetlerde müteşâbihler zaten çok azdır. Hz. Peygamber az sayıda olan bu lafızları farklı zamanlarda konuları açıklama sadedinde söylediğinden bu çeşit kelimeler kendilerine itimad câiz olmayan yani zayıf hadis çeşitlerinden dinî konularda delil kabul edilmeyen *şâz* ve *zayıf* rivâyetlerde çok bulunur. Âdil bir râviden nakli sahih olup da mütevâtir derecesindeki lafızlar birkaç sayıdan ibaret olduğunu söyleyen Gazâlî'ye göre teşbih vehmini gideren karine ve lafızlarla beraber söyleyen Hz. Peygamber, O karine ve işâretleri huzurunda bulunup bu konuşmalar dinleyenler anladıklarından sormamışlardı. Lafızlar, bu karinelere soyutlanarak nakledilince vehim ortaya çıkar. O'na göre bu zannı giderecek en büyük karine; kişileri vehme düşüren bu lafızların zâhirî mânalarından Allah'ın münezzehe olduğu *takdis* bilgisinin önceden bilinmesidir. Yani Rahmân'ın arşı, eli, sûreti, ayağı, nüzûlü ve istikrarı vb. gibi cisim ve cisim niteliklerinden münezzehe olduğunu daha önce tevhid temelinde öğrenen için bu bilgi, içine işlemiş bir sermaye gibi olur. Duyduğu mecaz, müteşâbih lafızda hiçbir şek ve şüpheyne kapılmaz (Gazâlî, 1984, 93). Allah araz, cisim ve cevher olmadığı gibi kemiyet ve hacimden, basit ve birleşik olmaktan münezzehtir, sonlu değildir. Dolayısıyla tenzih, ulûhiyyet makamıyla bağdaşmayan anlam ve kavramları, nitelikleri yaratıcı'dan nefyetmek veya mekân, mesafe tasavvuru olmaksızın uzaklaştırmak, bir anlamda Allah'ın ne olmadığını bilmektir. Bu bağlamda Gazâlî, kişi de şüphe ve tereddüt olmaması için Allah'ın *tenzih* yani yaratılmışlık nitelikleri ve tüm noksanlıklardan münezzeheliği bilgisini önceden öğrenilmesini

önermektedir. Bununla onun aklın işlevselliği sürecinde istidlâl, fikir, tavır, tasavvur üretme, akletme, düşünme ve hıfzetme gibi tevhid eksenli kalbî irade, hal ve eylemlerine önem atfettiği de söylenebilir.

3.8.2. Usûlü'd-Dinde Te'vil

Müteşâbih lafızların te'vilini yaparken bunun dinin aslından mı yoksa fûrûundan mı diye bakılması gerektiği tezini savunan Gazâlî'de tekfire sebep olabilecek tek konu; muhkem âyetlerle ve Hz. Peygamber'den tevatürle geldiği kesin bilinen dini bir esası yani zarûrât-ı dîniyye veya usûlü'd-din itikadî-imânî hükümleri ve konularını yalanlama ile inkâr anlamına gelecek bir te'vilin yapılmasıdır. Bunun dışındaki konularda âlimlerin beşer olmaları sebebiyle hata yapmaları mümkündür. Te'vile konu müteşâbih kelimenin mütevâtir mi ahad mı olduğunu tespit etmenin de önemli olduğunu vurgulayan Gazâlî, tevâtür türü rivâyete konu bir şeyin şüphe götürmez bir şekilde bilinmesidir, der. Tevâtür haberin bilgisi zan değil bilgi kaynaklı, duyularla algılanan bilgiye dayalı zarûri bilgi olması, bu vasıf ve şartların haberin iki tarafının seleften halefe uygun olması gibi şartları da öne sürer. Bir rivâyetin mütevâtir olabilmesi için Rasulullah zamanına varıncaya kadar tüm asır ve zamanlarda mütevâtir olması gerektiğini belirten Gazâlî'de tevâtür öyle bir kesinlik derecesidir ki insan onu diliyle inkâr eder ama kalbin/vicdanın onu bilmemesi mümkün değildir. Her fırkadaki kişilerin mezhep taassubu ile kendi delillerini mütevâtir, muhalifinkini zayıf rivâyet saymasının mümkünlüğü Gazâlî'yi endişelendirir (Gazâlî, 2004a, 342-324; 1992, 174, 178; 2006, 1: 203-4). Te'vil için dilin düzgün kullanımı konusunda önemli bir kâideye de daha dikkat çeken Gazâlî, delile itiraz eden bazen kendisinin te'vil edici olduğunu ileri sürerek muhkem ve mütevâtir bir nassa aykırı davranabildiğini, fakat onun te'vil diye ileri sürdüğü düşüncenin dil kaideleriyle uzaktan ve yakından hiçbir ilgisi bulunmadığı da söyler. Gazâlî, aslında bu durum onun cehâletini gösterir, diyerek konuyu denize dalma örneğiyle açıklar (Gazâlî, 1984, 45-46; 1992, 176).

3.8.3. Zannî Delilden Sakınma

Gazâlî, te'vildeki delillerin "kat'î, şüpheli veya zann-ı galible" olduğunu, delil kesinse onunla te'vil yapılabileceğini, şüpheliyse ondan mümkün mertebe sakınılması gerektiğini belirtir. Ârif '*Allah ve Resûlünün murâdı budur*' diyerek aralarında tercih yapmadığı şüpheli mâna ile hüküm vermemelidir. Eğer te'vil zann-ı galib ile olursa zannın tealluk ettiği iki şey mümkündür. *Biri*, içine gelen o mâna Allah hakkında câiz mi, muhal mi? *Diğeri*, câiz olduğunu kesin bilir, ancak murâd bu mu, değil mi diye tereddütlü ise buna da özen göstermeli. Gazâlî böyle kişiye iki şeyi yapmasını tavsiye eder. *Biri*, o zann ile elde ettiği anlama kesinlikle inanarak şursuz bir şekilde kendini bırakmamalı ki hata yapma ihtimali olabilir. *İkincisi*, zannettiği mânayı kesin ifadelerle söylememeli, "Ben öyle zannediyorum" gibi sözlerle ifade etmelidir. Te'vilde bulunmanın mübahlığı ya nass, ya icma veya nassa kıyasla bilindiğinden Gazâlî bu görüşüne "*hakkında bilgin yoksa o şeyin peşine gitme*" (İsra 17/36) âyetini de delil getirir (Gazâlî, 1984, 35-36).

Yine Gazâlî, üç şeyin lafza zann ile anlamın cevâzına delâlet ettiğini de belirtir; *Birincisi*; doğruluğun mübahlığını gösteren delil olduğunda. Ârif bunları anlatma niyetinde sâdıktır fakat bir fitne, zarar olmasından korkulmayan doğruyu söylemenin mübah olmasından dolayı ârif kişi de zannettiğinden başkasını haber vermez, kendisi de o mânayı öyle zanneder. Halbuki müteşâbih lafızlar üzerinde zan ile söz söylemek zararlı olduğundan âriften o zannı işiten onu doğru bulur ve inanır. Bu gerekçeyi ileri süren Gazâlî işte ârif müteşâbihler hakkında bilmeden hüküm vermiş olduğundan bir başkası açısından tehlikeli bir durum söz konusu olabilir, der. *İkincisi*; Kur'ân'ı zan yani tahmin ile te'vil edenlerin görüşleridir. Gazâlî, onların her söylediği nebiden işitilmiş şeyler değil, bir âyetin te'vil ve tefsirinde farklı ve birbirine zıt icthadi görüşler de olabilir, der. O'na göre fikhî hükümler gibi büyük hata tehlikesi olmayan konularda zan ile te'vil olabilir, haberî sıfatlar gibi ulûhiyet

konularında ise zan ve tahmin tehlikelidir. *Üçüncüsü*; Tabiinin, sahabeden âhâd yollarla gelen ve tevâtür derecesine ulaşmayan müteşâbih haberlerin nakli konusunda icmasıdır. Gazâlî'nin te'vil metoduna göre müteşâbihlerle ilgili âhâd haberlere itimad edilmemesi esas olmalıdır. Bu tezinin gerekçesini de açıklayan Gazâlî, sözgelimi Selef, âdil kişilerin yaptığı âhâd rivayetleri kabul edip sahih gördüklerinden müteşâbihlerde onarılmaz yaralar açmıştır. “Adâletli bir râvi ne haber vermişse onu alın kalben tasdik edin, arkasından da nakledin” denilince “nefislerin söylediği heva, hevesleri ve zanları tasdik edin, onları düşünmeden rivâyet edin” demek olmadığını söyleyen Gazâlî, âdil olmayan bir râvinin rivâyet ettiği müteşâbihleri rivâyet etmemek esas olmalıdır, der. İtikadî konulardaki âhâd rivâyetlere meviza ve benzeri konularda gösterilmesi gereken ihtiyattan daha fazla önem ve itina gösterilmesi gerektiğini belirten Gazâlî muhtemelen burada Ehl-i Hadis veya Haşviyye türü anlayışlarının aşırılıklarından çekinmektedir. Bu tür anlayışlar rivâyetleri akletmeden, düşünmeden, kıyas yapmadan uygulayanlar, aklî-edebî ilimlerden daha çok naklî ilimlerle ilgilenenler, akâid ile ilgili hadis rivâyetlerini te'vil etmeden amel etmeye çalışanlardır (Gazâlî, 1974, 3: 17-8; Şehristanî, 1968, 2: 45-6).

Onlar müteşâbihleri delil alarak te'vil yapmadan sanki sahihmiş gibi ilah tasavvurunda bulunmuşlar, teşbih ve teccim türü anlayışlara zemin hazırlamışlardır diyen Gazâlî'nin bu endişesi kanaatimizce yerindedir. Sahabenin müteşâbih haberleri yakînen işittikleri için başka ilimlerde işlevi olması açısından rivâyet ettiğini, tabiin de bu rivayetleri “Hz. Peygamber şöyle dedi” demeyip “fülan sahabi, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini söyledi” dediklerini belirten Gazâlî'ye göre bu akademik uslûb ve inceliklidir. Her haber, müteşâbih lafzın dışında birçok hüküm ve hikmetleri de içerdiğinden sahabe ve tabiin bu tür hadis rivâyetlerini olduğu gibi rivâyet etmiştir. Gazâlî, bir yönüyle haberleri eksiksiz bir şekilde rivâyet eden sahabe ve tabiin âlimlerinin görevlerini yaptıklarını, akletme ve analiz etmeden bunları yanlış anlama sonucu teşbih ve teccime düşenler ise kulluk

görevlerini yapmadıkları için cehâlet ve karanlıklar içinde hem dünya hem de âhirette cezasını çekerler, demektedir (Gazâlî, 1974, 3: 17-18; 1984, 44-49). Gazâlî'nin te'vil yapmada akli kullanmanın yanında özgür irâde ve sorumluluğu da öne çıkartması uygun görülebilir.

3.8.4. Kişinin Durumuna Göre Açıklama

Gazâlî'ye göre müteşâbih lafzın hakikî mânasını, fayda ve hikmetini dili iyi bilen, akli tam ve keskin görüşe yani basirete sahip ârif, kendisine soranın ve dinleyenlerin durumuna bakarak haberî sıfatlarda açıklama yapmalıdır. Şayet zanna bağlı te'vilini zikrettiğinde soru soranın faydasına olacağını anlarsa açıklar; zarar göreceksa terkeder. Yoksa zann-ı galiple hareket eder. Gazâlî, birçok insan vardır ki içinde müteşâbihlerin mânasını anlamaya dâir bir isteği olmadığından ilgisini de çekmez, der. Yine O, müteşâbih lafızlarla bazıları inkâra gidebilirler. Bu gibilere bu lafızların zanna ve ihtimale dayalı te'villeri söylenirse kalben ve fikren faydalı olabilir, dini şüphe ve tereddütlerine ilaç gibi gelebilir, zan ifadelerin herkese alenen anlatılması doğru değildir, demektedir (Gazâlî, 1984, 44-49).

3.8.5. Lafızda Tasrif ve Tefri Yapılması

Gazâlî, haberî sıfat gibi müteşâbih lafızları *tasrif* etmemek yani kelimeyi masdar, mâzi lafız veya anlamla ilgili değişik fiil ve isim vezinlerine dönüştürmemek gerektiğini söyler. Sözelimi "arşa istivâ etti" ifadesindeki "istivâ eden" lafzını; "istivâ eder" şeklinde kalıplara sokulması doğru değildir. Lafzın değişmesi ile mânanın değişmesi de câiz olduğundan teşbih ve tecsime ulaşabilecek mânalar da içerebilir. Veya lafız tasrif edildiğinde ifade ettiği mânanın içinde ziyade ve noksanlık anlamı da olabilir. Gazâlî'de müteşâbihlerde *tefri* yani genel mânaya bağlı yan niteliklerin türetilmesi ile nitelendirme denilen "bedî sanatı" da câiz değildir. Allah hakkında yed lafzı için gereklidir diyerek kol, bilek, avucu isbat etmek de uygun değildir. İsba lafzı vardır diye parmak ucu, parmak boğumu isbatı câiz değildir. Aynı şekilde Allah hakkında et, damar ve sinir, kulak, ağız vb. isbatı da

uygun değildir (Gazâlî, 1984, 51-52). Gazâlî'nin lafzın gelişigüzel te'vili önlemeye yönelik "tasrif" ve "tefri" câiz değildir ilkesi uygun ve tutarlıdır.

3.8.6. Te'vilde Âriflerin Zorlanabileceği Yerler

Ulûhiyyet meselelerindeki müteşâbihlerin te'villerinde hakikatı aramak isteyenlerin zorlanabileceği yerleri açıklayan Gazâlî, küfrün ve imanın hakikatını, mahiyetinin nefsin heva ve istekleri, makam, mal sevgisiyle kirlenmemiş kalplerde zuhur edebileceğini belirtir. Dünyaya ihtiras gösteren ve marifetin gerçek şeklini kavrayamayan te'vilcinin hakikate ulaşmasının zor olduğunu, eğer kavrasaydı aldanma yurdu dünyadan kesinlikle kaçınırdı, der (Gazâlî, 1992, 184). Gazâlî'ye göre ilimlerle ilgili araştırmalarında tafsilâta girip çok derine dalan ârifler, çoğunlukla basit ve te'villerde makul/akıl ile menkul/nakil arasını birleştirebilirler. Muhtemelen iki konuda ise zorlanabilirler. *Biri* isabetsiz, mânasız kaldığı anlaşılması zor olan uzak te'villere mecbur kalınan yerler. *Diğeri de* te'vilin bir türlü yapılamadığı Kur'an'da yirmi dokuz sûrenin başında geçen, isimleriyle telaffuz edilen kesik ve ayrılmış harfler demek olan "Huruf-u Mukatta" gibi yerlerdir (Gazâlî, 2015, 140-142).

3.8.7. Haberlere Muttali Olma Hırsı

İlimlerle uzun zaman uğraşanların yani marifet denizinde yüzmesini bilenler ve derinlere inip değerli taşları çıkarabilen âriflerin te'vil yapabileceğini yine de akli ve nakli uzlaştırmada âciz kalındığında ya da lafza mânayı vermede zihin ve vicdan tatmin olmadığında Gazâlî, te'vil yapacak kişinin haberlerin hepsine muttali olma hırsına kapılmamasını da ister. İnsanın bütün haberlerin hepsini bilme gücüne sahip olmadığı tezini "Size pek az ilim verilmiş" (İsra 17/85) âyetine dayandıran Gazâlî, bu arzunun gerçekleşmeyecek bir istek olduğunu hakikatlerin büyük âlimlere bile gizli kaldığı gerçeğini ihtimâl dışı görülmemesi gereğini belirtir ve naslardaki her müteşâbih haberin muradına muttali olduğunu

iddia edenin bu iddiası akıl azlığının ispatıdır, der (Gazâlî, 2015, 141-142). Teknolojiden yararlanmak sûretiyle haberlerin çoğuna ulaşabilme imkânının olduğu söylenebilir ama lafzın hikmet ve muradına muttali olabilmede Gazâlî'ye hak verilebilir.

3.8.8. Aklî Delilin (Burhan) İnkârı

Gazâlî'ye göre burhan yani aklî delil oluşabilmesi için bulunması gereken asgari malzeme iki mukaddime/önermedir. Yani doğrulama ve yanlışlama yapılabilen iki bilgi/ilim kasdedilir (Gazâlî, 2006, 1: 38-39). Sözgelimi "Ameller tartılır" (A'râf 7/8-9; Enbiyâ 21/47) dendiğinde amellerin tartılamayacak bir araz olduğu burada bir te'vilin kaçınılmaz olması gibi. "Mü'min kalbi Rahman'ın Allah'ın iki parmağı arasında" (Tirmizi, 1981, "Kader" 7) haberinin zâhirî mânasının kasdedilmediği akılla bilinir. Kalbin etrafında parmak görülmez. Gazâlî, maksad parmakla kasdedilen kudret olmalıdır. Kudretten el kinayesi, iktidarı el daha iyi ifade ettiğinden dolayıdır, demektedir (Gazâlî, 1974, 1: 257; 2015, 142-143).

3.8.9. İhtimâller Çatıştığında Te'vil

Gazâlî'de kesinleşmemiş kanaat, tahmin ve zann bir bilgisizliktir. Bu tür bilgi ictihatla kavranabilen bir takım ibadet, amel ve taabbüdât alanında duyulan zorunlu ihtiyaç nedeniyle mazur sayılabilir. İtikâdi ulûhiyyet konularında ise büyük bir vebal ve sorumluluktur. Çoğu zan ve tahmin olan tev'illerde aklını kullanan kişi iki seçenekle karşılaştığında ya zanna dayalı hüküm verir ya da şöyle der: "Bu sözün zâhirînin kasdedilmediğini biliyor, gerçek muradı da bilemiyorum, bilmeme de ihtiyaç yok" (Gazâlî, 2015, 142-143)

3.8.10. Tekfir Yapılmamalı

İslâm'ın itikâdî unsurlarını inkâr etmeyip sadece yaptığı te'vilden dolayı bir müslümanın tekfir edilemeyeceğini belirten Gazâlî, te'vilde hata yapanların çoğunluğun aksi bir fikri savundukları için dalâlet (yanlışla düşme), selefın söylediğinden farklı bir şey söyledikleri için bid'at (sonradan ortaya atılan farklı bir görüş) denilebileceğini; dünyevi bir yaptırımın söz konusu olamayacağını, kalbî hal ve durumu Allah'tan başka kimsenin bilme durumu olmadığından mü'min veya kâfir diye bir hükmün ancak âhirette Allah tarafından verileceğini belirtir (Gazâlî, 1992, 165). O'nun düşüncesinde dinin özü ve ruhunu bozmadığı sürece nassların te'vili mümkündür. Bir mezhep veya fırkanın ictihâdî görüşünü kabul etmemenin küfrü gerektirmediğini belirten Gazâlî'de küfür, Allah ve Rasûlünü yalanlama (tekzip), kesin hükümleri kabul etmeme (inkâr), bozuk te'villerle zarûrat-ı diniyye veya usûlî'd-din denilen dini akîdeleri tahriptir. Gazâlî bunu tevhid, nübüvvet ve mead/âhiret olarak üçe indirir. Bunların dışındakiler küfre düşürmeyen teferruattır ve insanların bunlarda hata yapmaları mümkündür. Kişisel kin ve garazlarla, mezhep ve görüş taassubu, tarafgirliği yüzünden veya şahsî kini düşmanlığı sebebiyle Müslümanları tekfire kalkışma Allah'ın dinini kendi çıkar ve hesaplarına alet etmektir (Gazâlî, 1992, 173-4; 2004a, 343-344).

Gazâlî bunları söylerken kendisi birtakım İslam filozoflarını, âlemin ezeli oluşu, Allah'ın cüz'ileri bilmediği ve âhiretin cismanî değil ruhanî olacağı şeklindeki düşüncelerinden dolayı tekfir eder (Gazâlî, 1981, 14-6, 212, 307-313). Gazâlî'nin İslâm filozoflarını tekfiri kendi kuralıyla çeliştiği eleştirileri yapılır. Filozofların dinin aslını inkâr etmediklerini kesinlik bakımından onun tekfiri tutarsız ve yetersiz bulduklarını söyleyen bazı araştırmacılar da vardır (Esen, 2011, 97; Özdemir, 2012, 13). Sözelimi filozof, fakih ve hekim İbn Rüşd (ö.595/1198) "Tehafütü't-Tehafüt" adlı eseriyle Gazâlî'nin tekfir söylemlerinin kanıtlayıcılık bakımından tutarsızlığını açıklar

(İbn Rüşd, 1986, 29). Filozof, müfessir ve mütekellim Râzî ise filozofların bu tür düşüncelerini hoşgörüyü karşılar, asla inanıp fer'i konulardaki bu te'villeri sebebiyle onları tekfir etmez (Râzî, 1978, 127-8; 1981, 19: 17). Dinin asıl temel kavramları ve asılları denilen usûlü'd-din veya zarurât-ı diniyye dışındaki fer'i konulardaki yorumların hoşgörüyü karşılanması İslâm'ın özgür düşünceye verdiği önemi göstermesi açısından da önem arz edebilir.

4. Haberî Sıfatların Te'vilinde Bazı Örnekler

4.1. Rahmân'ın Arş'a İstivâsı

Müteşâbihlerin zâhirîni delil alan Haşviyye, Müşebbihe ve Mücessime türü grupların yanlış ilah tasavvurlarını eleştiren Gazâlî, istivâ kavramını te'vil eder. Kelimeye dildeki yaygın kullanımıyla "galebe ve hükmü altına alma" anlamını verir (Gazâlî, 2004a, 80). Allah'a nisbet edilen "istivâ" sözlükte; *oturup yerleşmek; yönelmek, karar kılmak, yukarı çıkmak; hâkim olma ve tahta oturma* gibi mânalardadır (İsfahânî, ts, "sve" mad). Arap dilinde örnekleri olduğu gibi Rahman olan Allah'ın arşa istivâ etmesinden anlaşılması gereken mâna, O'nun kâinata hükmetmesi ve kâinatın yönetimine hâkim olmasıdır (Gazâlî, 2004a, 80-1). İstivâ'ya istila, hükmü altına alma gibi anlamlar verilmesine karşı olan Eş'arî'de istivâ, Allah'ın bilâkeyf arşın üzerinde yaratıkları arasında bulunmaması veya arşta keyfiyeti bilinmeyen bir eylemde bulunmasıdır (Eş'arî, 2008, 51). Mensubu olduğu mezhep imamının aksine muhkem âyetler ışığında kelimenin te'vili gerektiğini belirten Gazâlî'de Allah'ın arşa istivâsının mânası; O'nun kâinata hükmetmesi ve kâinatın yönetimine hâkim sevk ve hâkimiyetidir. Arşa istiva eden Allah her varlığa o varlıktan daha yakındır. O, uzak ve yakın her şeye ve insana can damarından daha yakındır (Gazâlî, 1974, 1: 274; 2004a, 80; 2013c, 32-33). Allah'ın arşa istivâsı yaratıklara benzemesi şekline imkân tanımayan kâinatı yaratan ve yöneten anlamları şeklindeki te'vili ilah tasavvurunda tenzih ve teşbih türü görüşlere düşülmemesi açısından çoğu

mütekellimlerce de uygun ve tutarlıdır (Mâtürîdî, 2005a, 118-119, 167; Cüveynî, 2010, 136).

4.2. Allah'ın Beraberliği ve Yakınlığı

Allah'ın beraberliğinin (Hadid 57/4; Mücadele 58/7) zâhirî anlamıyla cisim yakınlığı anlamının mümkün olmadığını belirten Gazâlî'ye göre bu beraberlikten anlaşılması gereken mâna; O'nun kullarını her yerde görmesi, onları ilim ve kudretiyle ihata etmesi ve onlarda istediği şekilde tasarrufta bulunmasıdır (Gazâlî, 2004a, 80). Cenb ve kurb, "Allah'ın emri ve himayesi"; "Allah'ın rahmeti ve lütfunun yakınlığı" şeklinde teşbih ve tecsim ilah tasavvurları dışında te'vil edilebilir. Allah kuluna her zaman yakın hatta kuluna şah damarından daha yakındır. Allah'a yaklaşma, Allah'ın sevgisi ve rızâsını istemeyi arzulamadır. Diğer haberî sıfat "Cenbullah" (Zümer 39/56) ve vech/yüz kelimesi de bunun gibidir. "Allah'ın Vechi" (Bakara 2/115; Kehf 18/28; Rahmân 55/27), Allah'ın haberî sıfatlarından kabul edilir. Cenbullah lafzının "uzuv" anlamında yorumlanmasının bâtil olduğunu belirten Gazâlî'de onun te'vili, Allah'ın emri ve O'nun rahmet yönüne sığınmadır. "Allah'ın cenbinde" nin te'vili, "Allah'ın emir ve isteklerini ifade yaptığım aşırılıklardan dolayı bana yazıklar olsun" demektir (Gazâlî, 1974, 3: 180).

4.3. Nüzûl, İtyan ve Meci

Nüzûl, ityan ve meci kavramları Allah'ın gelmesi ve gitmesini çağrıştıran haberî sıfatlardandır (İsfehânî, ts, "eta", "cae" madd). Allah'ın nüzulünü ifade eden âyetlerle (Bakara 2/210; Haşr 59/2; Fecr 89/22), Berat gecesi ile ilgili rivâyetlerde Allah'ın nüzulünü (İbn Mâce, 1981, "İkameti's-Salah" 191) delil alan Haşviyye, Müşebbihe ve Mücessime türü anlayışlar Allah'a cisim ve yön izafe ederek Allah yukarılarda olmalı ki nuzûl eder, derler (Şehristânî, 1968, 1: 103). Zâhirî mânası ile bu kanaatleri tutarsız ve isabetsiz bulan müteşâbih kavramların te'vil edilmesi tezini savunan Gazâlî'de, Allah'ın her gece yarısından sonra yere en yakın gök tabakasına inmesinden

anlaşılması gereken mâna; Allah’ın o vakitte diğer zamanlardan daha çok rahmet ve merhamet etmesidir. Bunu bildiren haberde “Benden af dileyin sizi affedeyim. Benden rızık isteyin, size rızık vereyim. Sağlık dileyin, size şifa vereyim” gibi ilahi rahmetin çokluk ve coşkuluğunu ifade eden sözlerle biter. Günlük konuşmada da “sultan veya hükümetin halka inmesi” sözü çoğu zaman, bunların halkla daha fazla ilgilenmeleri ve onlara lütûf ve ihsanlarda bulunmaları mânâsındadır (Gazâlî, 2004a, 81). Nüzûl kelimesine cisim gibi inmesi anlamı verilmesinin teşbih ve teşcim türü fikirleri çağrıştıracığı endişesini taşıyan Gazâlî, Allah’ın lütûf ve keremiyle yakınlığın neden gecenin ikinci yarısına tahsis edildiğini de şöyle açıklar: Gecenin ikinci yarısında yapılan duâlar ve ibadetler daha ihlâslı, daha içten ve tam anlamıyla kalp huzuru halinde yaptıkları için, bu vakte özellikle dikkat çekilmesi içindir. Gecenin bu ilerlemiş vaktinde, insanlar ölümlerden farksız bir şekilde uykuya dalmışlar ve kendileriyle birlikte, akıl ve kalbi meşgul eden halleri de kesilmiştir. Böyle bir vakitte uyanıp duâ edenler, bu ölümlerden bütünüyle yüz çevirerek uykusu ve uyuklaması olmayan Rablerine dönerler ve bütün kalpleriyle O’nun azâmetini duyarlar. Böylece ibadet ve duâlarında diğer vakitlerden farklı bir içtenlik, huzur, sevgi, saygı ve iştihak hasıl olur. Bu mânalar da onların üzerine Allah’ın rahmet, lütûf ve rızâsını çeker. İbadetlerini daha çok sevaplı ve duâlarını daha çok kabul edilir hâle getirir. Gazâlî’ye göre bu haber, gece namaz kılmaya teşvik için en faziletli ibadet teheccüd ibadetini ifaya sevketmede büyük bir psikolojik katkısı da vardır. Eğer râvi bunu, “Allah’ın nüzûlünden bahsediyor. Sonraki nesiller yanlış anlarlar” diye rivâyet etmeseydi bundaki büyük fayda ve hikmetler yok olurdu (Gazâlî, 1984, 46-47; 2004a, 83-84).

Gazâlî, “Ve sizin için dört ayaklı hayvanlardan sekiz çift indirdi” (ez-Zümer, 39/6) ifadesindeki “nüzûl” kavramına hayvan türü canlıların gökten inmeleri düşünülmez. Bunların rahimlerde yaratıldığı doğumla çoğaldıkları bilinir. İmam Şafii’nin “Mısır’a gittiğimde oranın halkı sözlerimi anlamadılar, ben de nuzûl ettim,

sonra daha da nuzül ettim” demesini delil getiren Gazâlî, Şafii'nin nuzûlüyle vücudunun aşağıya indiği anlaşılmadığı gibi Allah'ın nuzûlü ile de asla cisim düşünülmez, der (Gazâlî, 1984, 18). Kudsî hadiste Allah'ın “kulum, beni andıkça ben onunla beraberim. O, bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum...” (Buhârî, 1981, “Tevhid” 16, 35; Müslim, 1981, “Zikr” 2, “Tevbe” 1) türü ifadelerdeki Allah'ın kuluna doğru gelmesi ve koşmasından Gazâlî'ye göre anlaşılması gereken mâna; Allah'ın kuluna ihsan ve ikrâmda bulunması, sa'y ve gayretini değerlendirmesi, eylemleri sonucu onu bolca mükafatlandırmasıdır. Gazâlî bu te'viline Arap örf ve deyişindeki birine doğru gelmek sözü örfen de bu mânayı ifade ettiğini belirtir. Bu aynı zamanda ondan haberdâr olmak, onu korumak, gözetim altında tutmak, onunla barışmak, ondan râzı olmak, ona iyilik etmek gibi mânaları da içerir. Bu sebeple kudsî hadiste sözü edilen gelmekten, yaklaşmaktan ve koşmaktan mesafe yakınlığı ve adımları çabuklaştırarak gitme mânasını anlamak için bir zorunluluk yoktur. Gazâlî'ye göre Allah için bu tür bir eylem muhal olduğundan teşcim ve teşbih türü anlayışlardan uzak te'vil yapılması daha uygun görülür (Gazâlî, 2004a, 84). Allah'ın nuzûlünü, insanları duâya çağırması veya Allah'ın kuluna ihsan ve ikrâmda bulunması, sa'y ve gayretini değerlendirmesi, onu bolca mükafatlandırması, Allah'ın yapılan duâ ve istiğfârı rahmet, lütûf ve rızasıyla kabulü veya Allah'ın meleklerin inişi mânasında te'vilinin İslâm'ın tevhid ve tenzîh ilkesi açısından daha isabetli olduğu söylenilebilir.

4.4. Yed ve Isba

Âyetlerde yedullah (Allah'ın eli) geçer (Maide 5/64; Yasin 36/71; Fetih 48/10). Haberlerde nefsin Allah'ın elinde (Müslim, 1981, “Kader” 2), kalplerin Rahmân olan Allah'ın iki parmağı (isba) arasında olduğu, onu istediği gibi evirip çevirdiği, Allah'ın kulun gönülden ihlasla yaptığı infakı sağ eliyle kabul edeceği anlatılır (Buhârî, 1981, “Zekât” 8; Müslim, 1981, “Zekât” 63). Allah, kulun tövbe istiğfârını da elini açarak kabul eder (Müslim, 1981, “Tövbe”

32). Eş'arî'de Allah'ın eli zât ve diğer sıfatlar üzerine zâid iki subûtfî sıfat kabul edilir. Elin nimet ve kudret olarak te'vili icmaya, kıyasa, akla ve Arapça dil kurallarına da aykırıdır (Eş'arî, 2008, 51). Eş'arî'nin aksine Gazâlî'de ise el ve eller lafzı, asla cisim ile alâkalı olmayan bir anlama da gelebilir. Örneğin "ülke padişahın elindedir" ifadesinde hükümdarın eli kesik yani özürlü de olsa bile ülkenin onun hükmü ve yönetimi altında olduğu şeklinde te'vili dil açısından uygundur. Allah, cisim gibi şeylerle vasıflandırılmaktan münezzehtir. Parmaklar da kudret ve şereflendirme ile te'vil edilebilir. Gazâlî'ye göre müteşâbihler, Allah'ın rahmet ve lütuflarının bolluğu, fazlının çokluğu, rahmet ve affının genişliğini ifâde için kalbin ve aklın anlayabileceği, zihnin ve vicdanın kabul edebileceği maddî benzetme kalıplarına dökülmüştür. Allah'ın kalpleri istediği şekilde çevirmesi cebrî tavırların aksine kulun özgür irâde, niyet ve isteğine karşılık kalplere dilediği fitratta vicdan, duygu ve ilhamı vermesiyle de te'vil edilebilir (Gazâlî, 1974, 1: 257, 275; 2004a, 84).

4.5. Allah'ın Sevgisi, Sevmesi ve Gadâb

Bazı naslarda Allah'ın sevgisi, sevmesi (Buhârî, 1981, "Daavat" 3; Müslim, 1981, "Tevbe" 1-8) ve gadâbı geçer (Bakara 2/195, 205, 222, 276; Âl-i İmrân 3/32, 57, 76, 134; Nisa 4/93). Allah'ın isimlerinden el-Vedûd, gönüllerde merhamet ve sevgi yaratması, O'nun kullarını çok sevmesidir (Gazâlî, 2005a, 144). Güzel davranışlarda bulunanlar, Allah rızası niyetiyle yaptıklarından dolayı Allah da güzel hareket edenleri sever (Bakara 2/195; Mâide 5/54). Gazâlî'de bu sevginin beşerî olması Allah için muhaldir. Allah'ın kulu sevmesi, özgür irâdesiyle yaptığı güzel ve iyi eylemlerinden râzı olması, ona lütuf ve rahmetiyle muâmelesidir. Allah'ın sevmemesi, gadâbı ve nefreti, Allah'ın nehyettiği fiilleri yapan karakter ve yapıda olmayı sevmemesi, eylemlerden râzı olmamasıdır. İhlâs ile kullukta itaatli kullar (İnfitar 82/13; Mutaffifin 83/18) için Allah'ın: "*Ebrâr kullarımın bana sevgileri şiddetlidir. Benim onlara sevgim ise, onların beni sevmelerinden daha şiddetlidir*" (Bakara 2/165) ifadesindeki

beşerî sevgi te'vili Gazâlî'ye göre mümkün değildir. O halde Allah'ın sevmesi mecâzen olmalıdır ki Allah'ın sevgisi rıza ve alaka kastedilir. Allah'ın râzı olması, onların yaptıklarını beğenmesi, onlara dünya ve âhirette iyi ve güzel muâmele etmesidir (Gazâlî, 2004a, 84-85). Yine Allah emir ve yasaklarını dinlemeyenlere öfkelenir (Bakara 2/61; 90; A'raf 7/152). Gazâlî'de maddî öfkenin Allah'a nispet edilmesi mümkün olmadığına göre Allah'ın öfkesini yasakladığı fiilleri yapanlara ceza vermeyi "irâde etme" şeklinde te'vili mümkündür (Gazâlî, 1992, 161-162). Düzgün ilah tasavvuru ve kelâmî açıdan bu tür yorumların uygun ve tutarlı olduğu da söylenebilir.

4.6. Sûret, Ayn ve Fevk

Bazı haberlerde Allah'ın Âdem'i kendi sûreti veya Rahmân sûretinde yarattığı anlatılır (Buhâri, 1981, "İsti'zân" 1, "İtk" 20; Müslim, 1981, "Birr" 112, 115; "Cennet" 28). Bir şeyin duyularla algılanan dış görüntüsü, şekli ve varlığı demek olan sûret, Allah için zâhiriyle kullanımı ile mahluklara benzetildiğinde problem teşkil eder. Gazâlî'de "sûret" lafzı müşterek isimdir. Allah söz konusu olduğunda maddî bir vücut ve sûret tasavvuru düşünülemez. Cisimlerin ve heyetlerin yaratıcısı olan Allah, bunlara benzemekten münezzehtir (Gazâlî, 1984, 16-17; 2004a, 80). Gazâlî bu haberî, "*Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı. O hâlde, ey İnsan! Nefsini bil ve Rabbini tanı! İnsan, yaratılmışların en değerlisi, kâinatın özü, Allah'ın en güzel biçimde yarattığı, üstün vasıfları sebebiyle yücelttiği, lütfettiği akıl, idrâk, vicdan, okuma ve yazmayla içindeki duygu ve düşüncelerini beyan etme gibi üstün yetenekleriyle âlemlerden üstün tuttuğu seçkin bir varlık yani rahmân sûretinde yarattı*" şeklinde açıklar (Gazâlî, 2013b, 5, 21, 24).

Diğer bir haberî sıfat "ayn" kelimesi Kur'ân'da Allah hakkında "bir göz" ve "gözler" şeklinde geçer (Hûd 11/37; Tâhâ 20/39; Tur 52/48). Hz. Nuh'un gemisinin Allah'ın gözleri önünde akması (Kamer 54/14) te'vil yapılmazsa teşbih ve tescim fikrine düşülebilir.

Farsçada karşılığı “çeşm”, Arapçada ayn, bilinen görme uzvu ile birlikte, su kaynağı, altın ve gümüş anlamlarına da gelen müşterek isimdir. Gazâlî’de aynullahın zâhirî yani cisim anlamı terk edilir. Sultanın inâyeti ve gözetimi altında olduğunda “sultan falanca kişiye göz kulak olur” denildiği gibi gözlerle kastedilen Allah’ın kudreti ile geminin meleklerle “korunması ve gözetim altında” bulunmasıdır (Gazâlî, 1984, 30-31).

Allah’a fevkiyeti cisimle açıklayanlara itiraz eden Gazâlî, “Allah’a muhal olan şeyleri kavrayamadığı için fevk gibi yön bildiren kelimeleri te’vile gerek görmeyenler, te’vile ihtiyaç olup olmadığının bile farkına varmayanlardır” der (Gazâlî, 2015, 138-139). O’na göre âyetlerde geçen “fevk” lafzı (En’am 6/18, 61; Nahl 16/50) iki mânada kullanılan müşterek bir isimdir. Biri, cisim üstünlüğü, diğeri de “ilim ilimden fevkindedir”, “halife sultanın fevkindedir” ve “sultan vezîrin fevkindedir” denildiği gibi rütbe için kullanılmasıdır. Gazâlî’ye göre Allah için takdis ve tenzih prensipleri gereği cisim olması muhal olduğuna göre haberî sıfat olarak Allah’a atfedilen “fevk” gibi mecâzî kelimeler, O’nun “azamet, yücelik ve üstünlük” gibi niteliklere sahip olduğunu anlatır (Gazâlî, 1984, 19). Allah’ı yaratılmış varlıklara benzeten bu ve benzeri mecazî, müteşabih kelimelerin aklî ve naklî deliller ışığında muhkem âyetlere ve kavramlara uygun belli kural ve esaslar çerçevesinde te’vilinin yapılması uygun olduğu söylenebilir.

5. Sonuç

Haberî sıfatların te’vilini câiz görmeyen ilk dönem Selef âlimlerinin aksine Gazâlî, bilinen mânaları ile Allah’ı yaratılmış varlıklara benzeten mecazî, müteşabih kavramların belli kural ve esaslar çerçevesinde, kafa karışıklığı, zihin bulanıklığı, halkı yanlışlara sevk etmeme, usûlî’-din’de bir takım şüphe ve tereddütlere yol açmama ve müteşâbihlerin asılsız zanlara maruz kalmaması için te’vilini savunur. O, “*el-Kanunu’l-küllî fi’t-te’vil*”, “*Faysalü’t-tefrika beyne’l-İslâm ve’z-zendeka*” ve “*İlcamü’l-avam an*

ilm-i kelâm” ve diğer çalışmalarında kuralsız te’villere karşı te’vil probleminin çözümüyle ilgili “te’vil metodolojisi” sunar. Gazâlî’ye göre haberî sıfat ve müteşâbihlerin te’vilinde özetle şu ilkeler gözetilmelidir;

1- Metafizik alana âit konuların anlaşılabilmesi ve akla yaklaştırılması için teşbih, mecazî ifade ve müteşâbih haberî sıfatların te’vilinde tevhid ilkesi ile Allah’ın herhangi bir varlığa benzemediği “tenzih ve takdis” bilgisi iyi bilinmelidir. Konu hakkında bilgisi olmayan avamın yanlış yapma riski yüksek olduğu için te’vil yapmaması esastır. Aksi takdirde yüzme bilmeyenin boyunu aşan denize girmesi gibi tehlikeli bir iş yapmaya kalkışmış olur. Avam, müteşâbih haberleri duyduğunda; *takdis, tasdik, aczini itiraf, sükût, imsak, keff ve marifet ehline teslim* gibi yedi aşamalı tavır sergilemeli, konusunda uzman ilim ve rusûh sahibi ârif de te’vilde üç aşamalı metodu takip etmelidir; a-Lafzın zâhirî anlamıyla ele alınmasının mümkün olmadığı aklın kullanımıyla ortaya konulmalı. b-Lafız, istiâre veya mecaz yoluyla te’vil edilmeye uygun olmalı. c-Lafzın te’vilinde varlık dereceleri (zâtî, hissî, hayâlî, aklî, şibhî) dikkate alınmalıdır.

2- Te’vil yapanın Arapça dili kurallarını; mecaz, istiâre, darb-ı mesel, örf ve âdet, belagat ve nahiv gibi ilimleri iyi bilmesi gerekir. Haberî sıfat ve müteşâbihlerin te’vilinde akıl-nakil dengesi kurulmalı, nakil ve akıl uzlaştırılmalıdır (cem ve telif).

3- Te’vil, muhkem âyet ve mütevâtir haberîn verdiği hükümle çelişmemeli. Allah’ın isim ve sıfatları, tevhid ilkesi, zarurât-ı diniyye ve usulü’-d-din gibi dinin itikâdî aslî temel konuları iyice bilinmelidir. Te’vilin câiz olabilmesi için müteşâbih lafızda bilinen anlamı kasetmenin imkânsız olduğuna dâir bir delil ile ortaya konulmalı. Bu delil önce sem’î, değilse aklî delil olmalıdır. Aklî delil yani burhan da asla inkâr edilmemelidir. Delil kesin kat’î değilse zann-ı galiple karar verilmeli. Bu ifadeler de “ben öyle zannediyorum”, “Allahü

a'lem bu lafızdan ben böyle anlıyorum” gibi muhtemel ifadeler kullanılmalı, kesinlik anlama gelebilecek ifadelerden mümkün olduğunca kaçınılmalıdır.

4- Haberî sıfatların te'vilinde “istivâ etti” ifadesine “istivâ eden” veya “istivâ eder” gibi *tasrif* yapılmamalı. Allah için “Yed” lafzı vardır diye kol, bilek de vardır, “İsba” vardır diye parmak ucu, boğumu vb. vardır ya da “Gadab” vardır diye et, damar, sinir vardır gibi *terfi* de yapılmamalıdır.

5- Lafızların te'vilinde *zâtî*, *hissî*, *hayalî*, *aklî* ve *şibhî* gibi beş varlık mertebesi esas alınmalı. Mertebeler arasında zarûret olmadıkça geçişler yapılmamalıdır. Bir âyet veya hadisteki lafzı söz konusu beş varlık türünden birinde kabul ederek bunlara uygun şekilde te'vil eden bir kimse hiçbir şekilde tekfir edilemediği gibi tek bir konu dışında fûrûata ilişkin te'villerinden dolayı hiç kimse tekfir edilememeli. Tekfire sebep olabilecek tek konu ise; Hz. Peygamber'den tevatürle geldiği kesin olarak bilinen dini bir esası (zarûrât-ı dîniyye veya usulu'd-din) inkâr anlamına gelecek esas, lafız ve kelimedede te'vile başvurmak, dinin özü ve ruhunu bozmaktır. Bunun dışındaki meselelerde insanların hata yapmaları mümkün olduğu varsayımı ile hareket etmek elzendir. Bir mezhep veya fırkanın ictihadî görüşünü kabul etmemek asla küfrü tekfir etmeyi gerektirmez. Dinin özü ve ruhunu bozmadığı sürece nassların te'vili mümkündür.

6- Te'vil yapanların birbirlerini hatalı burhan düşüncesiyle tekfir etmemeleri esastır. Burhan için ittifak ettikleri bir kanunu olmaları gerekir ki herkesin kabul edebileceği Kur'ân'ın ölçüleri de şunlardır; Teadülü ekber, teadülü evsat, teadülü asgar, teanüd ve telâzum olmak üzere beş tanedir. Bunları iyice anlayan, müteşâbihlerin te'vilinde yanılma noktalarını kolayca tesbit edip hatalara düşmekten kurtulabilir.

7- Te'vil yapan ârif haberlerin hepsini bilme, muttali olma hırsına da kapılmamalı. Müteşâbihlerin kurallarına göre te'vilinde cehd ve gayretle aklın verilerinin kullanımı kabul edilmeli, te'vil yapılamadığında (huruf-i mukatta gibi) acziyet ve noksanlığı kabul etmekle müteşâbihlere inanma durumunun sınama ve kulluk unsuru olduğu da bilinmelidir.

Gazâlî'de Allah'ın arşa istivâsı; *O'nun kâinata hükmetmesi ve kâinatın yönetimine hâkim olmasıdır*. Allah'ın kurbiyyeti ve beraberliği; *O'nun kullarını her yerde görmesi, onları ilim ve kudretiyle ihata etmesi ve onlarda istediği şekilde tasarrufta bulunmasıdır*. Allah'ın gece yarısından sonra yeryüzüne nüzûlü; *O'nun o vakitte diğer zamanlardan daha çok rahmet ve merhamet etmesi veya melekleri vasıtasıyla rahmet ve lütfunun immesidir*. Allah'ın kuluna doğru gelmesi ve koşması; *O'nun kuluna ihsan ve ikrâmda bulunması, sa'y ve gayretini değerlendirmesi, onu bolca mükafatlandırmasıdır*. Allah'ın sevmesi; *O'nun rızasına, gazâbı da karşılık olarak ceza vermesi şeklinde te'vil edilmelidir*. Bu ve benzeri görüşleriyle Gazâlî, Sünnî-Eş'arî kelâmında haberî sıfatlardaki müteşâbihlerin te'vili ile problemler karşısında ilk defa metodik ve sistemli bir şekilde öneriler sunduğu söylenebilir. O, kendisinden önceki ve dönemindeki farklı fırka ve ekollere mensup âlimlerin görüşlerini ve uyguladıkları yöntemleri iyi takip etmek suretiyle kendine özgü orijinal te'vil metodolojisi sunmuştur. Yaşadığı coğrafyada, müteşâbihlerin zâhirini esas alarak te'vile karşı olan Selefiyye, Haşviyye, Müşebbihe ve Mücessimme gibi fırkalarla birlikte, Bâtiniyye türü oluşumların da aşırı te'villeriyle dinî-siyâsî psiko sosyal infiallerinin yanında bâtil ilah tasavvurlarını da gözlemlemiş olmalıdır. Büyük bir düşünür, filozof ve mütekellim Gazâlî'nin anlayışı, düşünce sistemi ve metodları, bazı âlimlerce haklı olarak eleştirilse bile İslâm toplumunun dînî, kültürel, manevî değerlerini tesbitte, asrın idrâkine sunulması ve ihyasında esaslı rol oynayabileceği söylenebilir.

Kaynakça

- Abdülcebbâr, K. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İ. Çelebi, İstanbul: TYEK. Bşk.lığı Yayınları, 2013.
- Altıntaş, R. *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Buhâri, E.A. *el-Camiu's-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Cürcânî, S.Ş. *Şerhu'l-Mevâkif*, çev. Ö. Türker, İstanbul: TYEK. Bşk.lığı Yayınları, 2015.
- Cüveynî, E.M. *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, haz. A.S. en-Neşşâr, İskenderiye: el-Maarif, 1969.
- Cüveynî, İ.H. *Kitâbu'l-İrşâd*, çev.A.B. Baloğlu ve diğerleri, Ankara: TDV. Yayınları, 2010.
- Çelebi, İ. "Klasik Bir Kelâm Problemi Olarak İsim-Müsemmâ Meselesi", *İlam Araştırma Dergisi*, c. 3, sy: 1, (1998), 103-110.
- Çubukçu, İ. A. *Gazâlî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970.
- Ebû Hanife, İ.A. *el-Fıkhu'l-Ekber*, terc. M. Öz, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, 1981.
- Ebû Ya'la, K.M. *İbtâlû't-Te'vîlât li-Ahbâri's-Sıfât*, tahk. M.en-Necdî, Kuveyt: Dâru'l-Îlâf, 1407.
- Esen, M. "Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 52, sy. 2, (2011), 97-110.
- Eş'arî, E.H. *el-İbâne an Usuli'd-Diyâne*, çev. M. Kubat, İstanbul: İşrak Yayınları, 2008.

Fârâbî, E.N. *İhsâu'l-Ulûm*, neşr. Osman M. Emîn, Kahire: y.y., 1931.

Gazâlî, E.H. *Fedâihu'l-Bâtiniyye*, neşr. A. el-Bedevi, Kahire: Dârü'l-Kavmiyye, 1964.

Gazâlî, E.H. *İhyau Ulumi'd-Din*, terc. A. Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınları, 1974.

Gazâlî, E.H. *Tehâfütü'l-felâsife*, çev. B. Karlığa, Filozofların Tutarsızlığı, İstanbul: y.y., 1981.

Gazâlî, E.H. *İlcâmü'l-Avam An İlm-i Kelâm*, çev. N. Yılmaz, İstanbul: Bedir Yayınları, 1984.

Gazâlî, E.H. *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, çev. A. T. Arslan, İstanbul: Risale Yay, 1992.

Gazâlî, E.H. *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, çev. A. Duran, İtikadda Orta Yol, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004a.

Gazâlî, E.H. *el-Münkiz mine'd-Dalâl*, çev. A. Kaya, Hakikate Giden Yol, İstanbul: y.y., 2004b.

Gazâlî, E.H. *Âriflerin Yolu*, çev. A. Duran, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004c.

Gazâlî, E.H. *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, çev. M. Ferşat, İstanbul: Ferşat Yayınları, 2005a.

Gazâlî, E.H. *Cevâhiru'l-Kur'ân ve Düreruhû*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005b.

Gazâlî, E.H. *el-Mustasfa min İlmi'l-Usul*, terc. H. Yunus Apaydın, İslâm Hukuk Metodolijisi, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.

Gazâlî, E.H. *Mi'yarü'l-Ulûm*, çev. A. Durusoy, İstanbul: TYEK. Bşk.lığı Yayınları, 2013a.

- Gazâlî, E.H. *Kimya-ı Saadet*, çev. A. Faruk Meyan, İstanbul: Bedir Yayınları, 2013b.
- Gazâlî, E.H. *et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk*, çev. H. Okur, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013c.
- Gazâlî, E.H. *el-Kanunu'l-Küllî fi't-Te'vil*, terc. H. Akpur, İstanbul: İlk harf Yayınları, 2015.
- Gazâlî, E.H. *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, çev. İ. Çapak, İstanbul: TYEK Bşk.lığı Yayınları, 2016.
- Griffel, F. *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev. İ. H. Güçer, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Heysemî, N. *Mecmau'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, Kâhire: Dâru li't-turâs, 1407.
- İsfehânî, R. (ts). *el-Müfredatı Elfazî'l-Kur'ân*, Beyrut: Daru'l-fikr.
- İbn Hallikân, E.A.Ş. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Beyrut: Darü's-sadr, 1970.
- İbn Mâce, E.A.M. *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İbn Manzur, E.F.İ. (ts). *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: y.y.
- İbn Rüşd, E.V.M. *Tehâfüt et-Tehâfüt*, çev. K. Işık-M. Dağ, Samsun: 19 Mayıs Üniv. Yayınları, 1986.
- İbnü'l-Cevzi, E.F. *Def'u Şübheti't-Teşbih*, Kahire: y.y., 1991.
- İzmirli, İ. H. *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul: y.y., 1341.
- Mâtürîdî, E.M. *Kitabu't-Tevhid*, neşr. B. Topaloğlu- M. Aruçî, Ankara: İSAM Yayınları, 2005a.

- Mâtürîdî, E.M. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, neşr. A. Vanlıoğlu-B. Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınları, 2005b.
- Müslim, E.H. *es-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nesefî, E.M. *Tabsîratü'l-Edille fî Usûli'd-Din*, tahk. H. Atay-Ş. A. Düzgün, Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Nesefî, E.M. *Bahru'l-Kelâm*, terc. R. Biçer, Mâtürîdî Akâidi, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- Okumuş, M. *Kur'ân'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmam Gazâlî Örneği*, Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Oral, O. "İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'de Haberî Sıfat Sorunu ve Te'vil Anlayışı", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 13, (2017a), 129-153.
- Oral, O. "Kelâmî Düşüncede Haberî Sıfat Problemi", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, sy. 14, (2017b), 197-221.
- Oral, O. *Cüveynî, Gazâlî ve Râzî'de Haberî Sıfat ve Te'vil Metodolojisi*, Mauritius: Lap Lambert Academic Publishing, 2019.
- Özdemir, M. *Gazâlî'nin Tehâfütü'l-Felâsife Adlı Eserinde Üç Meselenin Ele Alınışı Ve İbn Sînâ'nın Görüşleriyle Mukayesesini*, İstanbul: Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, 2012.
- Râzî, F. *el-Muhassalu'l-Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn*, çev. H. Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Râzî, F. *Mefatihü'l-Gayb*, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1981.

- Râzî, F. *Esâsu't-Takdîs fi İlmi'l-Kelâm*, çev. İ. Coşkun, İstanbul: İz Yayınları, 2013.
- Sâbûnî, N. *el-Bidaye fi Usuli'd-Din*, çev. B. Topaloğlu, Matüridiyye Akaidi, Ankara: DİB Yayınları, 2005.
- Şehristani, A. *Kitabu'l Milel ve'n Nihal*, Kahire: y.y., 1968.
- Taberî, E.C. *Câmiu'l-Beyân an Te'vili âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Darü'l-Fikr., 1984.
- Tirmizi, E.İ. *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Topaloğlu, B.-Çelebi, İ. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Watt, W.M. *Müslüman Aydın; Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*, çev. H. Özcan, İzmir: y.y., 1989.
- Wittinham, M. *Al-Ghazali and The Qur'an: One Book, Many Meanings*, New York: Routledge, 2007.
- Yurdagür, M. "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, (1983), 251-2.

